

Наралиева Р.Т.,
Масимбаева А.А.

**Қазақ-парсы тілдеріндегі
ортақ сөздер –
тарихи-мәдени, саяси
және экономикалық
қарым-қатынастың жемісі**

Naraliev R.T.,
Masimbaeva A.A.

**Common words Kazakh-Persian
languages – the result against the
historical, cultural, political and
economic**

Наралиева Р.Т.,
Масимбаева А.А.

**Общие слова
казахско-персидском языках –
результат отношении
исторические, культурные,
политические и экономические**

Мақаланың авторлары қазақ және парсы тілдеріндегі кірме сөздерді, мәдени-экономикалық, осы елдің саяси қарым-қатынасының нәтижесі ретінде қарастырады.

Түйін сөздер: кірме сөздер, нәтиже, өзара қарым-қатынас, мәдени-әлеуметтік даму, кірігу.

The authors consider loan words in Kazakh and Persian languages as a result of cultural, economic and political relations between these countries.

Key words: loan words, result, relationships, cultural and social development, integration.

Авторы статьи рассматривают взаимственные слова в казахском и персидском языках, как результат культурно-экономических, политических взаимоотношении этих стран.

Ключевые слова: взаимствованные слова, результат, взаимоотношения, культурно-социальные развития, интеграция.

**ҚАЗАҚ-ПАРСЫ
ТІЛДЕРІНДЕГІ
ОРТАҚ СӨЗДЕР –
ТАРИХИ-МӘДЕНИ,
САЯСИ ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ
ЖЕМІСІ**

Адамзат тілі – әлеуметтік құбылыс. Себебі тіл адамзат қоғамының тарихи, әлеуметтік-мәдени, саяси-экономикалық дамуымен қатар тұтаса жүретін, әрқашан қоғамдық өзгерістерге сәйкес жетіліп, дамып отыратын (кейде жоқ болып кететін, мысалы, көне латын тілі) әлеуметтік үдеріс. Тіл – адамзат қоғамында ерекше рөлге ие аса маңызды құрал. Тіл арқылы адамдар, әлем елдері қарым-қатынасқа түседі. «Тілді адам санасындағы ойдың күрделі иірімдері мен әртүрлі психофизиологиялық құбылыстар арқылы қабылданатын ақпараттардың күрделі таңбалық көрінісі ретінде тануға негіз бар. Мұны қазақ ғалымы Ахмет Байтұрсынұлы: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі» – деп жазды [1, 136]. Әлемде жеті мыңдай тіл бар. Жеті мыңдай тілдің ішінде мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болғаны санаулы 130 ғана тіл. Ал бір-бірімен қарым-қатынасқа түспеген таза тіл өте сирек, қазіргі уақытта жоқ десек те болады, – дейді лингвист ғалымдар. Дүниежүзінде ешбір елмен ешқандай қарым-қатынас жасамай оқшау өмір сүріп, жеке тіршілік етіп жатқан ешбір ел жоқ, барлық елдер, халықтар алысты-жақынды елдермен, халықтармен әртүрлі деңгейде араласады. Әлем елдері арасындағы тарихи, экономикалық мәдени қарым-қатынастар елдің тарихи өмірінде, қоғамдық дамуында және тілдік кеңістігінде өзіндік белгісін қалдырады. Ғасырлар тоғысында, жаһандану құбылысында әлемдік кеңістікте экономикалық-мәдени, саяси қарым-қатынасқа түспеген ел жоқ десек те болады және тілдік қоры жаңа сөздермен, кірме сөздермен толығып, сөздік қоры дамиды. Елдер арасындағы қарым-қатынас тек саяси-экономикалық ахуалға ғана әсер етіп қана қоймай, тілдің қолданыс аясына ықпал етеді. Бір тілден екінші тілдік қорға жаңа сөздер енеді. Қоғам талабына сай болу үшін тіл де қоғамдық дамуға орай дамып отырады, тілдік қарым-қатынастың толық функциясын атқару үшін тілдер табиғи құбылыстан: тілдік қалаптасу (нормалану) және унификациялану үдерісінен өтеді. Қазіргі уақытта заманауи дамыған тілдердің әдеби тіл ретінде қалыптасуына жазба мәдениетінің ықпалы ерекше болғаны белгілі жайт. Дүниежүзіндегі дамыған, кез келген өркениетті елдің тілдік қорында өзге тілден енген сөздер кездеседі. Тіл білімінде басқа тілден енген сөздерді кірме сөздер деп атайды. Қазақ тілінің құрамында да кірме сөз-

дер кездеседі. Кірме сөздердің қазақ тіліне енуі мерзімі мен тарихы әр кезеңдегі қоғамдық өзгерістермен, әлеуметтік-экономикалық дамуымен, өркениеттің өркендеуімен және саяси мәдени қарым-қатынастардың қалыптасуымен байланысты болып келеді. ХХІ ғасыр ғылым-техниканың ғарыштап дамыған кезінде ғылым мен техникаға байланысты көптеген сөздер тілге еніп жатыр. Елдің экономикасы мен әлеуеті (қуаты) артқан сайын тілде жаңа заттар мен құбылыстар, жаңа ұғымдар пайда болады. Осындай өзгерістермен бірге жаңа атаулар да пайда болады. Кірме сөздердің пайда болуы – мәдени, тілдік қарым-қатынастың нәтижесі. Қазіргі қазақ тіліне өзге тілден енген сөздерді тіл білімінде үлкен үш топқа бөліп қарастырады: 1) кірме сөздер, 2) шетелдік сөздер, 3) экзотикалық сөздер. Қазақ тілінде енгенімен лексикалық-семантикалық, фонетикалық ерекшеліктерін сақтап қалған: *электр, энергетика, автомат, косметика, парфюмерия, циркуль* секілді шетелдік сөздер бар. *Вилла, тренч* – киім атауы (шапан), *фойе, леди, лорд, граф* деген секілді аударылмайтын реалий сөздердің қатары экзотикалық сөздерге жатады. Ал кірме сөздер деп өзге тілден енсе де қазақ тілінің заңдылықтарына бағынып кеткен немесе қазақ тілінің төл сөзіндей сіңіп кеткен сөздерді айтады. Мысалы, кірме сөздер қатарына мынадай: ұстаз, құрмет, мұғалім, қошемет, молда, кітап, нан, ақиқат; араб сөздері: алтын, ноян, темір; моңғол сөздері: пойыз, облыс; орыс сөздері: гауһар, дана, дәліз; парсы сөздері және тағы да басқа сөздер жатады. Қазақ тіліне енген кірме сөздердің ішінде парсы сөздерінің кіруі тарихы сонау көне заманнан басталады. «Араб, иран тілдерінен сөз ену орта ғасырлар деп шамаланады. Қазақ тіліне араб-иран сөздері тәжік, өзбек тілдері арқылы мынадай жолдармен енді: 1) шаруашылық, сауда қатынастары арқылы енген сөздер: айна, таға, базар, таба, ормал, перде, таразы, мақта, т.б.; 2) мәдени және ғылыми қарым-қатынастар арқылы, әсіресе, Фердоуси, Науаи, Омар Хаям, Хафиз шығармаларымен бірге енді. Мәселен: мектеп, мереке, емтихан, ғылым, ғалым, пән, медресе, қағаз, қалам, мағлұмат, т.б.; 3) дінмен байланысты сөздер: шарифат, ораза, намаз, аруақ, ақырет, т.б. [2, 10]. Парсы-қазақ тілдерінде қолданылатын ортақ сөздер қатары тілдік қатысымда жиі кездеседі. Қазақ-парсы тілдеріндегі ортақ сөздердің көлемі, саны үш мыңдай болады. Қазақ-парсы тіліндегі ортақ сөздерді зерттеу ісіне еліміздің көрнекті қоғам қайраткері, кеңестік дәуірде ұзақ жылдар бойы қоғамдық қызметкер атқарған Нұртас Оңдасынов, белгілі

шығыстанушы ғалым Л. Рүстемов, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің шығыстанушысы И. Жеменей сынды ғалымдары және тағы да басқа отандық шығыстанушы ғалымдар өз үлестерін қосып келеді. Ғалымдардың зерттеу ісіне, еңбектеріне жүгіне отырып, қазақ-парсы тілдеріндегі ортақ сөздерді мағыналары екі тілде де бірдей ортақ сөздер және тек айтылуы, дыбыстық жамылғышы бірдей немесе жақын сөздер деп жіктеуге болады. Кейбір сөздердің тілдік қолданыстағы мағыналары бірдей болса, ал кейбір сөздерде екі тілде беретін ұғымында мағыналық парық бар. Мысалы: мына сөздердің қазақ және парсы тілдеріндегі айтылуында аз-кем дыбыстық айырмашылық (парық) бар, ал мағыналары бірдей, яки жақын болып келеді:

1-кесте – Rtcnt Қазақ-парсы тілдеріндегі мағынасы бірдей немесе жақын болып келетін ортақ сөздер

қазақша	парсыша	мағынасы
арзан	эрзан	төмен бағалы
арман	арман	тілек
азат	азад	еркін, ерікті
ұстаз	остаз	мұғалім, жетекші
эфсана	эфсанә	аңыз
алаша	алачә	төсеніш, түксіз кілем
аспан	асман	әуе, көк
әуежай	әуежай	ұшақ тоқтайтын жай
байрақ	бәйрәк	ту, жалау
дарақ	дәрәхт	ағаш
күмән	гоман	күдік, шүбә
кілем	гилем	түкті тоқыма төсеніш немесе тұсқа тұтатын (ілетін) әсемдік бұйым
көмек	кумәк	жәрдем
дана	дана	ақылды
пайда	файдә	олжа
дос	дуст	жолдас
мейман	мехман	қонақ
мейірбан	мехрбан	мейірімді, рақымды
әзиз, әзиз	әзиз	құрметті
қаһарман	қаһраман	батыр
дұшпан	дошмән	жау
дастарқан	дәстархан	тамақ үшін жайылатын орамал/ төсеніш
дәстүр	дәстүр	рәсім, салт-дәстүр
дәлел	дәлил	айғақ
рас	раст	шын
рәсім	рәсім	қалыптасқан салт-дәстүр
ресми	рәсми	ресми, іскери
сапар	сапар	жол жүру
ресми сапар, іссапар	рәсми сапар	іскери сапар, жұмыс бабымен жол жүру
үтік	үтөк	киімнің қыртысын тегістеу үшін пайдаланатын құрал
дәріхана	дарухана	дәрі-дәрмек сататын арнайы орын

2-кесте – Қазақ-парсы тілдерінде айтылу ұқсас боғанымен, мағыналық парқы бар сөздер

қазақша	мағынасы	парсыша	мағынасы
ашына	көңілде, зинакор	ашена	таныс
әтеш	қораз	әташ	от, алау
бәден	бет, түр	бәдән	дене, тұлға
беймаза	сабырсыз	беймаза	сүйкімсіз
бипаз-дау	әдемілеу, баптау	бибаз	ықылассыз
байтақ	кең	байтақ	астана
саф	таза	саф	ақ
майдан	соғыс (жанжал) алаңы	майдан	алаң
зият	зиялы	зияд	көп
лақап	жалған (сөз, ат)	лақаб	ат, есім
раушан	гүл атауы/ аты	рәушән	жарық
дидар	бет, жүз	дидар (кәрдән)	кездесу
доктыр (доктор)	дәрігер	дохтәр-ақ	қыз бала
жыңғыл	ну қалың бұталы жер, өсімдік	джәнгәл	орман
тұқым Оңтүстік Қазақстанда	дән, ұрық жұмыртқа	тохм	жұмыртқа
аптап	өте ыстық	афтаб	күн
әбігер	әуре болу, қарбаласу	әфғар	жаралы, зақымданған
кәрден/кәрлен	үлкен кесе	кәрдән	істеу
дарбаза	қақпа	дарбаза	есік
пір	абыз	пир	кәрі/қарт адам
сия	жазуға керекті сұйықтық	сия	қара түс

«Әрине, бұл ретте парсы сөздері және сөз формалары қазақ тіліне қалай енген? деген сұрақ тууы мүмкін. Қазақ тіліне парсыдан енген сөздерге зер салып үңіле қараған адамға мұндай сұраққа жауап беру соншалықты қиынға соқпайды. Ол біріншіден, тіл ерекшеліктерінен, екіншіден, халқымыздың басынан кешірген тарихи жағдайларына тығыз байланысты. Ишан, намаз, ораза, пайғамбар, құдай сияқты кейбір діни сөздер болмаса, қазақ тіліне енген парсы сөздері көбінесе шаруашылыққа, әсіресе, егін, су шаруашылығына, бау-бақшаға, сауда-саттық, құрылыс істеріне, тұрмыстық салт-сана, әдебиет пен өнерге байланысты болып келеді» [3, 4-5]. Қазақ тілі түркітілдес халықтардың ішінде араб-парсы кірме сөздерін аз қабылдаған тіл болып табылады. Қазақ тілінде де, әрине, тілдік қарым-қатынастың нәтижесінде өзге тілдің оның ішінде парсы сөздері енген. Бірақ парсы кірме сөздері қазақ тілінің заңдылығына бағынып төл сөзіндей сіңіп кеткен. Екі тілдегі ортақ сөздердің мағыналық жақтан зерделеп, ортақ сөздерден қолданыстық-элеуметтік сипатына қарай сөздік түзу жұмысының ұйымдастырылуы, жасалуы бұл – кезек күттірмей тез арада қолға алуды қажет ететін іс. Сонымен қатар қазақ-парсы тілдеріндегі ортақ сөздердің сөздігі тіл үйренушілердің осы тілдерді тез меңгеруіне игі әсерін тигізери хақ. Тілдер арасындағы сөз ауысу құбылысы, бұл – бір жақты үдеріс емес. Парсы тілінде де қазақ тілінен, жалпы түркі тілінен енген сөздер аз емес. Қорыта айтқанда, қазақ-парсы тілдеріндегі ортақ сөздер тарихи-мәдени, саяси-экономикалық қарым-қатынастың жемісі болып саналады.

Әдебиеттер

- 1 Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 136 б.
- 2 Бектұров Ш.К. Қазақ тілі. – Алматы: «Атамұра», 2006. – 10 б.
- 3 Оңдасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: «Қазақстан», 1974. – 4-5 бб.

References

- 1 Salkynbaj A. Kazirgi kazak tili. – Almaty: Kazak universteti, 2008. – 136 b.
- 2 Bekturov Sh.K. Kazak tili. – Almaty: «Atamura», 2006. – 10 b.
- 3 Ondasynov N. Parsyshsha-kazaksha tusindirme sozdik. – Almaty: «Kazakstan», 1974. – 4-5 bb.